

Олег Александров

ЗА КУЛТА КЪМ МИТРА В NICOPOLIS AD ISTRUM

Митраизмът е най-разпространената източна религия в огромната Римска империя в периода II – III в. Според съвременните схващания основен носител и разпространител на култа е войската. Това се обяснява със същността на митраизма. От войниците той е почитан като бог воин. В представите им е силен младеж, винаги готов да се сражава със зло. Ето защо е призоваван за помощ преди всяка битка. Често използван епитет е *Invictus*, характеризиращ неговите качества (Cumont 1913:35-56). Не случайно една от степените на посвещение е *miles*. Това влияние на армията може да се обясни с факта, че твърде често легионите са рекрутирани от източните провинции. Дори и след управлението на Хадриан, когато легионите по правило започват да се рекрутират от провинцията, в която са настанени, процесът на тяхното попълване с азиатци не спира. Многобройни са рекрутите от Комагена, Кападокия, Киликия, т. е. местата, където култът има дълбоки корени. От друга страна, изпратени в далечни провинции на империята, обикновените войници с неизточен произход много лесно се влияели от чужди религии, особено от митраизма, който им обещава победа в битките, а войниците се нуждаят най-много от небесната защита. Много от легионите или техни помощни части настанени по лимеса, в случай на нужда са премествани. Многобройни са вексилациите на Изток. В хода на войните липсите са попълвани с набори от местно население. След края на войната легионът се завръща в стария си лагер, заедно с новите попълнения. Именно тези рекрути са основните разпространители на култа.

Постепенно култът прониква във всички слоеве на обществото. Етническите и социални разлики не са особена пречка за него.

Погрешно е митраизмът да се смята за войнишки култ, както твърдят някои изследователи (Тодоров 1928: 141–148). Значима роля в разпространението на митраизма играе изобщо мобилното население в империята – ветераните, търговците, занаятчиите, държавната администрация, либертините и робите. Основен източник на роби по това време са земите именно на изток, а търговци и занаятчии с предноазиатски произход има във всеки по-голям град. По този начин митраизмът се разпространява от Британия до Ефрат и от Сахара до най-северните граници на империята.

В българските земи, някога част от римските провинции Долна Мизия и Тракия, митраизмът също е най-разпространеният източен култ (Тачева-Хитова 1982: 446). Проникването му започва непосредствено след настаняването на римските легиони и помощни войски по долнодунавския лимес. Поради това и най-ранните паметници произхождат от територията, където ролята на разпространител на култа на първо място играе войската, особено през първата половина на II в. Това се потвърждава не само от мястото на откриване на митраистичните паметници, които най-често произхождат от военните центрове, но и от епиграфските данни, показващи, че всред посветителите преобладават военни лица (Тодоров 1928: 142–145).

Разпространението на митраистичните паметници много ясно илюстрира процеса на римската експанзия в централните части на Балканския полуостров. Първата задача на Рим е да укрепи границата, която съвпада с високия десен бряг на Дунав. Много скоро по лимеса е изградена система от военни укрепления, крепости и градове свързани с добре изградена пътна система и с многобройно население (Иванов 1999: 17–28).

Основните центрове на митраизма в Долна Мизия и Тракия несъмнено са главните градове и военни лагери в провинциите – *Oescus, Novae, Durostorum, Montana, Sexaginta Prista, Pautalia, Serdica, Bessapara, Philipopolis*.

Паметници свързани с митраизма се откриват и в най-големия градски център на север от Балкана – *Nicopolis ad Istrum*. Гръдът принадлежи на провинция Тракия от основаването му от император Траян (98–117) (след Дакийските войни от 101–102 г. и 105–106 г.) до края на II в., когато преминава в територията на провинция Долна Мизия (Тачева 1994: 115–124; Tacheva 1995: 427–434; Иванов 2003: 83–104).

Както е добре известно Тракия е вътрешна провинция и там не са концентрирани войски, служещи за разпространение на митраизма. Проникването на култа се дължи главно на търговци, занаятчии, роби и либертини. Датирването на митраистичните монументи от тази провинция съвпада с икономическия просперитет на нейните градове в периода на римското управление. В противоположност на Долна Мизия, за Тракия е характерно, че митраистичните релефи са далеч по развити и обогатени с второстепенни сцени и показват по-разширено и философско схващане на изобразените герои. Вероятно в Тракия мистите били по-образовани, принадлежащи на по-образованния слой население и съответно възприели култа в по-широк аспект. Неговата религиозно-философска доктрина била по-достъпна за тях. Тук Митра е възприет като демиург и космократор, като Месия, докато в Долна Мизия неговата роля е на божество, стоящо над всичко, на бог-воин в буквалния смисъл на думата (Najdenova 1989: 1415–1421).

Различията в начина на възприемане на култа могат да се обяснят с отликите между двете провинции, които въпреки, че са съседни и са създадени в тракийските земи, са значителни.

Долна Мизия е в значителна степен романизирана, а адептите свързани с армията доминират, докато в Тракия водещата роля в религиозния живот е определена на прослойката от търговци и занаятчии, а елинизираната провинция е по-силно повлияна от източната култура.

Два паметника, открити в *Nicopolis ad Istrum* потвърждават направените наблюдения (№№ 1, 2). Макар, че хронологически се отнасят към началото на III в., когато градът е в територията на провинция Долна Мизия, техните особености са характерни за провинция Тракия. Според иконографските си характеристики попадат в група I a), тип А според изградената от В. Найденова класификация и типология на митраистичните култови релефи в Долна Мизия и Тракия (Najdenova 1989: 1404–1406).

Главна характерна черта на надписите е използването на гръцки език. Надписът, който е открит още в края на XIX в., започва с типичната формула *Ἀγαθῆ τύχη* (№. 1). Съвсем естествено, надписи на гръцки език се откриват в *Nicopolis ad Istrum*, който през II в. е част от провинция Тракия и е организиран по източен образец. Градът основан от император Траян (98–117) е заселен със значителни маси източно население (Геров 1952:105–120).

В гръцките надписи от провинцията Митра винаги присъства с името си – *Μίθρας*. Често посвещенията са направени на синкретизирания с Хелиос (*Ἥλιος*) Митра, както и в този случай. При своето проникване в Долна Мизия Митра е вече доста видоизменен. Първоначално той е бог на истината, справедливостта и светлината, но постепенно при разпространението му на запад той се свързва със самото Слънце. Още в Месопотамия е отъждествен със слънчевия бог Шамаш (Cumont 1913:13–33). Митра, обаче, винаги остава различен от бога на слънцето, което се потвърждава от иконографския анализ на култовите релефи.

Във втория надпис (№ 2) Митра е наречен *Θεός* (Najdenova 1996:219–221). В латинските надписи названието е често срещано (*Deus*).

Разгледаните по-горе посветителни формули са често срещани в останалите римски провинции и не се различават от тях. Само в първия случай има оригинален епитет – *ἑπήκοος* (№ 1). Богът е наречен „вслушващ се“, тъй като е изпълнил молба на своя последовател. Епитетът често е използван във връзка с други божества, почитани в тракийските земи. В случая е трудно да се предположи тракийски произход на посветителя, а по-скоро се касае за силно местно влияние.

Прави впечатление, че в нито един от случаите Митра не е наречен *Invictus* – Непобедим (*ἀνείκτητος*). Епитетът е характерен за надписите по лимеса, оставени от военни, които както беше посочено по-горе възприемат Митра като бог – воин, който се бори със зло и е непобедим. В *Nicopolis ad Istrum* няма гарнизон, а посвещенията са оставени от цивилно население.

Надписът от култовия релеф потвърждава цивилния произход на adeptите (№ 1). Посветителят е бил *γναφεύς* – тепавичар, влачар на вълна. Вероятно се касае не за обикновен занаятчия, а за търговец, като се има предвид големината, изработката и съответно стойността на плочата. Състоянието си той е натрупал благодарение на географското разположение на града, което го превръща в разпределителен център на стоките за централната част на Дунавската равнина и благодарение на търговските връзки с Мала Азия. Макар да не е отбелязано в надписа може да се предполага участието на този заможен член на обществото в градската управа.

Вероятно посветителят от релефа и посветителят от арата са едно и също лице, тъй като имената от надписите съвпадат – *Αὐρήλιος*

Μάρκος, а хронологически двата паметника се датират в началото на III в. (Najdenova 1984:217–224; 1996:219–222).

Макар, че засега находките са твърде малко, те потвърждават тезата, че в големите градски центрове на империята проводници на митраизма не са лицата с военна кариера, а търговци, занаятчии, роби и лица от държавната администрация.

Освен социалната принадлежност на митраистите, интерес буди и етническият им произход. Зад името Αὐρήλιος Μάρκος най-вероятно се крие лице с римско гражданство, но не с италиЙски произход. В Nicopolis ad Istrum са заселени лица с източен произход още от неговото създаване. Трябва обаче да се има предвид, че преселниците са предимно от Никея и Никомедия (Геров 1952:107; Гочева 1984:87–92), т.е. предимно гърци. Според нас, възможността лицето от двата надписа да е с гръцки произход от Витиня е малка, тъй като при своето движение на запад митраизмът не успява да проникне в гръцкия свят. Елините остават чужди за религията на своите вековни врагове – персите (Cumont 1913:35). Носителите на култа към Митра в Nicopolis ad Istrum, които са преселници от източните провинции, са по-скоро романизирани или елинизирани малоазийци, живеещи в големите градове по крайбрежието на Мала Азия.

Не трябва да се изключва и възможността носителите на шаблонни римски имена да са наследници на западни преселници или ветерани, които са се заселили в града или неговите околности (Геров 1952:108). Към тази възможност ще добавим, че изобщо в града се предпочита гръцкия език за религиозния живот, за разлика от неговата територия, където от времето на Северите преобладава романизирано население. Под шаблонни римски имена често се крият траки и дори келти, но вероятността те да са последователи на източния култ е твърде малка.

Според нас, най-вероятно лицето от двата надписа е романизиран провинциалист с източен произход. За това свидетелстват неговото име, професия, мястото на откриване на паметниците и култът, който почита.

Анализирайки епиграфските данни, изниква въпросът за първоначалното местоположение на двата паметника. Като се има предвид, че едно от посвещенията е върху ара, а другият надпис върху релеф със сравнително големи размери – вис. 1.2 м, шир. 0.6 м (най-големият

релеф от Тракия е от Таваличево (Vermaseren 1960:350, № 2244), с размери – вис. 0.97 м, шир. 0.96 м, а от Долна Мизия от Крета (Vermaseren 1960:354, № 2257), с размери – вис. 0.6 м, шир. 0.92 м), може да се предположи, че те са поставени в митреум. Към това предположение трябва да прибавим един много важен факт, който ни разкрива надписът от големия релеф (№ 1), а именно, че той е бил украсен със живопис (*ζωγραφία*). Митраистичните култови релефи често са довършвани от художник. Контрастът на цветовете изтъква основните контури и откроява второстепенни части. Без тази полихромия релефът би бил неразличим в полусянката на подземните храмове. Останки от боя са запазени върху релефа от Куртово Конаре (Vermaseren 1960:376–77, № 2338), който вероятно също е принадлежал на светилище.

Следователно, може да твърдим, че по времето на Северите в Nicopolis ad Istrum е съществувал митреум, където са се събирали адептите на култа, които макар да са все още слабо засвидетелствани по археологически път, вероятно са съставлявали част от градското население, което е предимно с източен произход.

В заключение трябва да кажем, че все още не разполагаме с достатъчно данни за митреума и изобщо за организацията на култа в Nicopolis ad Istrum. Поради мистериалния си характер, митраизмът винаги ще остане не до край проучен и изяснен. Процесът на неговото проникване и разпространение, социален и етнически състав на адептите, религиозен живот в малките затворени мистериални общества, се възстановява единствено на базата на иконографския и епиграфския анализ на археологическите паметници, свързани с култа и по аналогия с останалите провинции на Римската империя.

Липсата на исторически сведения, стратиграфски данни за паметниците и археологически разкопки сериозно възпрепятстват възстановяването на някои аспекти от почитането на култа. В действителност, паметниците свързани с разпространението на източната религия в Nicopolis ad Istrum са случайни находки. Само бъдещи проучвания на предполагаемото светилище биха дали допълнителни данни за изясняване на проблемите, свързани с митраизма в градския център.

Оскъдността на епиграфския материал и характерът на археологическите находки не ни дава възможност за по-точни заключения. Въпреки това, бе потърсен отговор на проблемите свързани с проникването, разпространението и хронологията на митраизма в Nicopolis ad Istrum.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Геров, Б. 1952: Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ч. II. 1. – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 47, 1950–1952, 17–120.

Гочева, Зл. 1984: Религиозният живот на Никополис ад Иструм. – В: Сборник в чест на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 87–92.

Иванов, Р. 1999: Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Иванов, Р. 1999: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 83–104.

Тачева-Хитова, М. 1982: История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.), София, 1982.

Тачева, М. 1994: Северната граница на провинция Тракия до Северите (1. От Алмус до Никополис ад Иструм). – В: III Международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол, 1994, 115–124.

Тодоров, Я. 1928: Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, София, 1928.

Cumont Fr. 1899: Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. II, Bruxelles, 1899.

Cumont Fr. 1913: Les mystères de Mithra. Bruxelles, 1913³.

Najdenova, V. 1984: Chronologia Zabytkow mitraizycznych w Mezji Dolnej i Tracii. – Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, p. 217–224.

Najdenova, V. 1989: Mithraism in Lower Moesia and Thrace. – In: Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, 2, Berlin-New York, 18.2, 1989, 1398–1422.

Naydenova, V. 1996: A propos du culte de Mithra à Nicopolis ad Istrum (Mésie inférieure). – Homenaje a José Blázquez, Vol. III, ARYS 2, Historia de Roma, J. Mangas, J, Alvar (eds.), Madrid, Ediciones Clásicas, 1996, 219–222, fig. 1.

Tacheva, M. 1995: The northern border of Thracia province to the Severi (2. From Nicopolis ad Istrum to Odessos). – Thracia, 11 (Studia in honorem Alexandri Fol), Serdicae, 1995, 427–434.

Vermaseren, M. J. 1960: Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae. 2, 1960, Hague Comitit.